

Hüseynova Zemfira Cəbi qızı

ƏRƏB-FARS DİLLƏRİNDƏ OLAN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
PEYĞƏMBƏR OBRAZLARI

Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı öz başlanğıcını X əsrin sonu XI əsrin əvvəllərində yaşamış Baba Kuhu Bakuvinin (934-1050) yaradıcılığından götürür. Baba Kuhinin ərəb dilində «Əxbər əl-arifin», «Əxbər əl-qafilin» və «Bədayat hal əl-Həllac» adlı fəlsəfi traktatları olmuşdur. Eləcə də onun adına «Sufilərin tərcümeyi-halının toplusu», «Aforizmlər» və «Hədislər» kitabını aid edirlər. Bu əsərlərdən «Bədayat hal əl-Həllac» (Həllacın tərcümeyi-halı) əsəri 1914-cü ildə Parisdə çap olunmuşdur. Təbii ki, həmin elmi əsərlərində Kuhu həm də peyğəmbərlik missiyası ilə bağlı fikirlər söyləmişdir və bu fikirlər sonrakı dövr şairlərimizin yaradıcılığından fikir qaynağı kimi istifadə olunmuşdur.

Yaradıcılığının əksəriyyəti lirik şeirlərdən ibarət olan şairin ədəbi irsi özünün sufi məzmunu ilə də diqqəti cəlb edir. Təbii ki, şair söylədiyi dini-fəlsəfi fikirlərində peyğəmbər kəlamlarına da isnad etmiş və dövrünün təsəvvüf ədəbiyyatında yadda qalan əsrarəngiz poetik nümunələr yaratmışdır. Eyni fikri ədəbiyyatımızın sonrakı dövrlərində yaşayan farsdilli şairlərimizə - Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəviyə də aid edə bilərik. Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad adlı XII əsr yazıçımız isə mədrəsə təhsili üçün yazdığı "Munisnamə" kitabında peyğəmbərimizin kəlamlarını elmi-pedaqoji kontekstdə vermişdir.

Başqa bir mütəfəkkirimiz Eynəlzəttat Miyanəci (1099-1131) özünün "Təmhidat" (müqəddimələr) və "Nameha" (məktublər) adlı əsərləri ilə məşhurdur. Miyanəcinin fəlsəfi məzmunlu "Zübdətül-həqayiq" və "Şəkva əl- qərib" əsərində də dini-fəlsəfi fikirlər, peyğəmbərlərin bəşəriyyətə ən qiymətli nemət kimi verdiyi dinlərin kəramətindən bəhs olunur.

XII əsr fəlsəfi məzmunlu şeirlərimizin müəlliflərindən biri də Şihabəddin Sührəvərdidir (1154-1192). Sührəvərdi Şərqdə işrafiyyə fəlsəfi konsepsiyasını yaratmışdır. Onun "Hikmət əl-ışraq", "Bustan əl-qülub", "Nəğmət əl- səməviyyə", "Risalat ət-teyr", "Munis əl-üşşaq", "İşiq heykəlləri", "Filosoflarla görüş" kimi dünyada məşhur olan əsərlərində peyğəmbərlik missiyalarını nəticəsində meydana gələn dini-fəlsəfi düşüncələrin tipologiyasından geniş bəhs edir və Allahın dərkində peyğəmbər hikmətlərinin kəraməti şərh olunur.

Farsdilli ədəbiyyatımızın dahi nümayəndəsi olan Nizami Gəncəvinin (1141- 1209) poeziyasında peyğəmbər obrazları və peyğəmbərlik missiyası xüsusi xətt təşkil edir. Onun ilk məsnəvisi olan "Sirlər xəzinə"sində Süleyman və İsa peyğəmbərin obrazı var, poemalarının müqəddiməsində peyğəmbərlərin tərifinə xüsusi yer ayrılmışdır. Şairin "Süleyman və əkinçi" adlı mənzum hekayəsini damşmazdan qabaq şair zəmanədən şikayət edib yazır:

Dünyadan insanlığı büsbütün götünmüşlər,
Süleyman dünyasından uzaqlaşmışdır fələk,
Artıq insanlıq olmuş gözə görünməz mələk (21, 55).

Nizami tarixdə Süleyman peyğəmbərin taxta oturub dünyanı idarə etdiyi vaxtları bəşəriyyətin ən xoşbəxt vaxtları kimi qiymətləndirir. Sonra Süleyman peyğəmbərlə bağlı bu əhvalat damşır:

İşindən ayrılaraq seyrə çıxdığı zaman,
Rast gəldi saf ürəkli bir adama Süleyman.
Öz köçüylə, taxtilə yaşıl çöllükdə durdu,
Cah-cəlalı taxtını mina taxt üstə qurdu.
Çöldəki əkinçinin hərəkəti, görkəmi,
Süleymanın qəlbində artırdı dərdi-qəmi.
Evində saxlamayıb bir ovuc taxıl belə,
Hamısını səpmişdi bu qoca kəndli çölə.
Hər tərəfə baxdıqca, bütün bir çöl boyımca,
Bərəkətli sünbüllər qalxmışdı xeyli uca.
Görünəcəkməni yaşadan bu sünbülü,
Açıldı Süleymanın quş kimi nitqi, dili.
Dedi: - Ey qoca kişi, cavanmərd ol hər zama!
Dərya kimi taxılın, yesəydin, bəsdin, inan!
Sən tor deyilsən, toxum səpmək yaraşmaz sənə,
Boş-boşuna danışıb quş dili tökmə mənə.
Qazmağa belin yoxdur, boş yerə əzab çəkmə!
Əkinçilər demiş; susuz torpağa taxd əkmə!
Sulu yerlərə toxum səpən bizlər, bir dinlə,
Bu ədiklərimizdən nə gətirdik biz ələ?
Sən bu toxum yandıran yanqu quraq çöldə,
Nə bəhrə görəcəksən, nə edəcəksən əldə? (21, 55-56).

Süleyman peyğəmbər əkinçini tədbirsiz hərəkət etməkdə ittiham edir və ona ağıllı olmağı tövsiyə edir. Əkinçi isə Süleyman peyğəmbərə belə cavab verir:

Qocasa ona dedi: - Cavabımdan incimə,
Sudan, torpaqdan mənim heç nə gəlməz vecimə;
Mənim quruyla, yaşla işim yox zərrə qədər,
Toxum səpən insana Allah da kömək edər.
Mənim belimin təri suyumdur, bulağımdır,
Şumlayan, topanlayan belimsə dırnağımdır.
Ölkə dərdi çəkərək olmayıram biaram,
Bəsimdi bu dənələr hər nə qədər ki, varam.
Muştuluq verən kimsə inanıram ki, mənə,
Verəcək bir dənədən, bəlli, yeddi yüz dənə.

Toxumu şeytan ilə şərik əkməsən əgər,
 Bir dənədən yeddi yüz dənə yetişər, dəyər.
 Yaxşı cins toxum səpsən əvvəlcə bu torpağa,
 Sünbülün düyümləri tez başlar çırtlamağa.
 Hər bir yaradılmışa, əzəldən bir qayda var;
 Öz bədəninə görə tikərlər təzə paltar.
 Çəkə bilməz yükünü İsanın hər bir eşşək,
 Hər başsa ola bilməz dövlətə məhrəm, dirək.
 ... Dənizə min çay axar, o yenə sakit durar,
 Arxa bir sel gələndə çalxalanıb ləngər vurur.
 Bu lacivərd göylərdə, bu sonsuz kainatda,
 Hər kəs özünə görə bir yer tutur həyatda.
 Mətanətli dövlətə layiq hər adam gerçək,
 Yükün çoxluğundan heç də qorxmasın gərək.
 Naz çəkmək hər adamın işi, qılığı deyil,
 Bəlli ki, bütün qəlblər sirr dağarcığı deyil.

Əkinçinin peyğəmbərə verdiyi bu cavab onu qəzəbləndirmir, əksinə, bu hikmətlər peyğəmbərin məqamını daha da uca edir. Çünki Süleyman peyğəmbər tarixdə ən ağıllı peyğəmbərlərdən olmuş və uzun ömür yaşayıb "quş dilini" belə öyrənmişdir. Əkinçinin söylədiyi "toxum səpən insana Allah da kömək edər", "toxumu şeytan ilə şərik əkməsən bir dənədən yeddi yüz dənə yetişər", "çəkə bilməz yükünü İsanın hər bir eşşək", "hər baş dövlət idarə edə bilməz", "dənizin yükün çaylar çəkə bilməz" kimi hikmətlər peyğəmbərin xoşuna gəlir.

Nizami Gəncəvi belə səhnələrlə peyğəmbərlərin alicənablığını təsvir etmək istəmişdir. Süleyman peyğəmbərin idarəçiliyi dövründə bolluğun əsas şərti əmin-amanlıq, şahın rəiyyəti dinləməsi, ondan məsləhət alması olmuşdur. Adı bir əkinçinin həyatda əldə etdiyi bilikləri bəzən hökmdar da əldə edə bilmir. Bütün cəmiyyət vahid bir qurumdur və hamı öz təcrübəsini başqalarına öyrətməlidir. Necə ki, peyğəmbərlər bildikləri ilahi bilikləri xalqa çatdırır, eləcə də adı əkinçi əldə etdiyi həyatı bilikləri Süleyman kimi bütün tarixlərə səs salan padşahla - peyğəmbərlə bölüşdürür:

Nə deyim, sarmıyın ki, bu hamının işidir,
 Naz çəkmək ancaq bircə Nizamının işidir (21, 56).

Şair özünün timsalında peyğəmbərlə məxsus əxlaqi keyfiyyəti tərbiyə etmiş və bütün bəşəriyyətin "nazını çəkməyə" hazırdır. Şair İsa peyğəmbərin obrazını yaratmazdan qabaq həyatın gözəlliklərini qiymətləndirmə bacarığı haqqında ümumi bir giriş verir:

Görməyib öz gözündə tiri, yaxşı nəzər sal,
 Nədəndir axtarırsan özgənənin gözündə qıl?
 ... Özgələrin eybinə baxma, qaldır güzgünü,
 Yetir nəzər özünə, eyibli say özünü.

... Sanma qaranlıqlan sən gecənin nöqsanı,
 Gündüzə eyib tutma əsla qara qarğanı.
 Tovuz quşunun bütün zərli ikən üst-başı,
 Rəvamı ayağına vurulsun tənə daşı?
 Qarasada bədəni qarğanın başdan-başa,
 Onun ağ gözlərinə nəzər sal, et tamaşa (21, 70).

Belə ibrətəməz fikirlərdən sonra şair İsa peyğəmbərin müdrikliyinə dəlalət edən bir əhvalat danışır:

Bir gün yoldan keçərkən dünyanı gözən İsa,
 Bir bazarın başında dayandı birdən İsa.
 Gördü ki, yol ağzına düşüb qurd boyda köpək,
 Canı çoxdan çıxmışdır, ondan qalmış bir cəmdək.
 Leş yeyən quzğun kimi durub bir dəstə adam,
 Baxırdı bu cəmdəyə danışaraq biaram.
 Biri dedi: - Baxanda itə qaralar dimağ,
 Necə ki bir nəfəsdən qaralar, sönər çiraq.
 Digəri dedi: - Buna baxsa bulanar ürək,
 Gözlərimiz kor olar belə cəmdəklər görsək.
 İt haqqında söz açıb hərə bir hava çaldı,
 Cəmdəksə öz yerində toxunulmamış qaldı.
 Danışmaqçün ən axır növbə çatdı İsayə,
 İsa eybi buraxıb, qüvvət verdi mənaya.
 İtin vücudundakı naxşı saydı birbəbir,
 Dedi: - Dürr, bu itin dişi tək ağ deyildir (21, 70).

Göründüyü kimi, Nizami həyatda sağlam düşüncə ilə yaşayan peyğəmbərlərin bariz obrazını yaratmışdır. Peyğəmbərəcəsinə düşüncənin mahiyyəti odur ki, insan gərək həyat hadisələrinə düzgün qiymət verməyi bacarsın. Onda dövrünün gərdisindən baş çəxara bilər. Hər şeydə eyib axtaranlar axırı bədnəiyabət olub mənfi emosiyalarla köklənir və insanların gözündən düşür. Dünyanın gözəlliyini dərk edənlərsə həyat hadisələrində eyib yox, bir hikmət axtarır. Baş verən hər bir təbiət və cəmiyyət hadisəsi insanın kamilliyinə xidmət edir. Ona görə də insan həmin hadisələrin mənasına varmalıdır, necə ki, İsa peyğəmbərə söz növbəsi çatanda "eybi buraxıb, qüvvət verdi mənaya". İsa peyğəmbərin peyğəmbərlik missiyasında olan hikmətlərdən birini söyləyən Nizami fikrini belə tamamlayır:
 Özünə bahar kimi bəzək vurma bu qədər,

Təki ruzgar salmasın sənə tamahla nəzər.
Sənin eyib paltarın toxunmuş tünük, incə,
Doqquz pərdə çəkilməş üstünə gündüz-gecə.
Bu üzük halqasma diqqətlə nəzər yetir,
Sənə boyun həlqəsi olmayan söylə nədir?
İt deyilsənsə çəkmə Sürəyya tövqünü sən,
Məsiha yükü çəkmə, əgər eşşək deyilsən.
Fələk nədir? Sadəcə dul bir arvad, dul qarı,
Dünya nədir? Ağacın zaval vurmuş tək ban.
Köhnə-təzə nə varsa gördüyümüz dünyada,
Keçici olduğundan dəyməz bir arpaya da.
Ey xacə, qalx, dünyanın qəmini yemə artıq,
Yeyərkən Nizaminin payını gəl ondan çıx (21, 71).

Nizarninin peyğəmbər surətləri bununla bitmir. Şair "İsgəndərnamə" poemasında Xızır peyğəmbərin obrazını yaratmışdır. Onun danışdığı əhvalat özünün süjet xətti ilə fərqlənir. Rəvayətə görə dirilik suyu Xızır peyğəmbərə nəşib olmuş və o, əbədi olaraq dünyada qalmışdır. Nizami də bu rəvayətin pafosuna uyğun özünün Xızır peyğəmbər obrazını yaratmışdır:

Cismani qulaqla duya bilməyən,
Bir sirri mənə XIZIR öyrətdi dünən:
- Ey tədbirlərimə xas bəndə olan,
Söz qədəhlərindən dadımlıq alan.
Eşitdim şahlan nəzmə çəkərək,
Sözlər yaradırsan axıcı su tək.
Dəyərsiz sözlərdən uzaq ol bir az.
Əyri pərdələrdə çalğı çalınmaz.
Ən incə sözlər tap, olasan dilbər,
Görüncə bəyənsin söz bəyənənlər.
Əski dəyənləri eyləmə təkrar,
İnciyə, bax, iki dəlik açmazlar.
Ancaq sözü sözə bağlamaq üçün,
Bəzən nə eybi var, təkrar da mümkündür.
Ən yeni ustasan sən bu sənətdə,
Köhnələr iziylə getmə, əlbəttə.
Səndə ki, bakir söz xəznəsi var,
Dul sözə əl atmaq nəyinə yarar?
Qəm yemə bu ovu vurmam deyə,
Vaxtında ona da tək sənənsən ziyə.
Asan yaradılmaz daşda cəvahir,
Onu daşdan almaq asan deyildir.
... Quruda, dənizdə kim çəksə zəhmət,
Balıqdan dürr alar, öküzdən sərət.
Xızırın sözlərini eşitdikcə mən,
Beynimdə bir xəyal doğdu yenidən.
... Mənə bu saf öyüd təsir edincə,
İnciyə dil açdım incidən incə.
Yaratmaq fikrillə yeni şahnamə,
Açdım hər şivədən böyük həngamə (21, 402 - 403).

Xızır peyğəmbərin "öyüdü ona təsir" edir və şair yeni şahnamə olan "İsgəndərnamə" epopeyasını yaratmağa başlayır. Şair Xızır obrazını hamının dadına çatan, hamıya öyüd-nəsihət verən peyğəmbər kimi təsvir edir. Onun nəsihətləri ilə yaxşı öz yerini tapır, yeni-yeni işlər görməyə ruhlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizarninin yaratdığı İsgəndər obrazının özündə də bir peyğəmbərlik missiyası var, adı müqəddəs Qurani-Kərimdə belə çəkilən İsgəndər Nizarninin qələmində böyük bir tarixi missiyanı yerinə yetirərək peyğəmbərlik zirvəsinə qalxmış və 124 min peyğəmbərdən biri olmuşdur:

Cəmalını seyr elədi niqabsız nur mülkünün.
Xahiş etdi ümmətin əfv eyləsin Kirdkigar,
Hesab günü bağışlansın ümmətdəki günahlar (63, 13-14).

Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələri olan Azərbaycan və Şərq klassiklərinin hamısı yazdıqları divanın əvvəlində peyğəmbərin tərifini vermiş və Nizami etik normaları çərçivəsində onun tarixi missiyasını təəənnüm etmişlər.

Peyğəmbərlik missiyasından həm də orta əsr mütəfəkkirlərimiz kifayət qədər bəhs etmişlər. Mahmud Şəbüstərinin "Gülşəniraz" məsnəvisində Allahın dərkində peyğəmbərlərin müqəddəs missiyası şərh edilir. Nəsrəddin Tusinin kəlam elmi haqqında yazdığı kitablardan biri belə adlanır: "Təcridül-əqaid". Kitab altı fəsildən ibarətdir: birinci fəsildə ümumi məsələlər, ikincidə zehniyyətlər və təzahürlər, üçüncüdə Allahın isbatı və sifətləri, dördüncü peyğəmbərlik haqqında, beşincisi imamət haqqında, altıncı isə qiyamət və onun isbatı haqqındadır.

Ümumiyyətlə, Nəsrəddin Tusinin bu kitabı orta əsrlər Şərq fəlsəfi düşüncəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün, ona müntəzəm olaraq elmi şərhlər yazılmışdır. Həmin şərhləri yazanların özləri də Şərqin mütəfəkkir alimləri olmuşdur.

N.Tusinin "Xilaskarlıq missiyasının sübutu", "İxlas" surəsinin şərh", "Əsr" surəsinin şərh", "Ayin ehkamları və onun altı vəziyyəti", "Allahın qüdrəti", "Batiniyyənin təsdiqə dair "Möminlərin amalı" və s. elmi traktatlarında peyğəmbərlik

missiyasından kifayət qədər bəhs olunmuş və həmin bilgilərdən klassiklərimiz peyğəmbərlik missiyasından və peyğəmbər obrazını yaradarkən bir qaynaq kimi istifadə etmişlər.

Orta əsr mənbələrimizdən Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin “Qara məcmuə” əsərində, Şah Qasım Ənvarın “Ənisül-arifin” (Ariflərin dostu), “Məqamətül-arifin” (Ariflərin məqamı) əsərlərində peyğəmbərlik missiyası ilə bağlı fəlsəfi fikirlərə rast gəlirik. XVI əsrdən etibarən anadilli ədəbiyyatımızda peyğəmbərlik missiyasından daha geniş bəhs edilmişdir. Farsdilli və ərəbdilli ədəbiyyatımızda peyğəmbər obrazları unudulmamış və müqəddəslərin tarixi missiyası barədə yeni fikirlər söylənilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq mənbələrində. (Tərtibçilər.Muradova). Bakı: Azərneşr, 1980, 186 s.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən Ərəb və fars sözlərinin lüğəti. Bakı: Maarif, 1983, 280 s.

Abbasov Ə.,H. Qənbərinin “İsgəndərnamə” poeması. Bakı: Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, 191 s.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, ərəb-fars dilləri, Orta əsrlər, peyğəmbər obrazı, dini-fəlsəfi.

Key words: Azerbaijani literature, arabic-persian languages, middle Ages, prophet's image, religious-philosophical.

Ключевые слова: азербайджанская литература, арабо-персидские языки, средневековья, образ пророка, религиозная-философическая.

Образы Пророка в Азербайджанская литература на арабско-персидских языках

РЕЗЮМЕ

В этой статье были изучены образы Пророка в Азербайджанская литература на арабско-персидских языках. Баба Кухи Бакуви, который жил в конце X века - в начале XI века был первых арабско-персидских языках азербайджанского писателя. Баба Кухи Бакуви, который жил в конце X века - в начале XI века, был первым арабско-персидским языком азербайджанского писателя. Его творчество состоит из лирических стихотворений. В азербайджанской литературе Хагани Ширвани, Фалеки Ширвани, Муджираддина Бейлагани, Махсати Гянджави, Абу Бакра бин Хосрова аль-Устада, Эйнальгуззата Миянечи, Шихабаддина Сухраварди, Низами Гянджеви тоже написали их произведения на арабско-персидских языках. У них есть много религиозных произведений. Образы пророка занимают особое место в этих работах.

The Prophet images in the arabic-persian languages Azerbaijan literature

SUMMARY

The images of the Prophet in the arabic-persian languages Azerbaijan literature have been studied in this article. Baba Kuhu Bakuvi who lived at the end of the X century – at the beginning of the XI century is the first arabic-persian languages Azerbaijan writer. His creativity consists of lyric poems. In the Azerbaijan literature Khagani Shirvani, Faleky Shirvani, Mujiraddin Beylagani, Mahsati Ganjavi, Abu Bakr bin Khosrov al-Ustad, Eynalguzzat Miyanechi, Shihabaddin Suhravardy, Nizami Ganjavi also wrote their works in the arabic-persian languages. They have a lot of religious works. The images of the prophet take the special place in these works.

Rəyüci: dos.S.Abbasova